

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

Η ΑΠΟΔΟΧΗ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΜΕΣΩ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΤΗΣ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ανάτυπο από τον τόμο των Πρακτικών
“Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ
18ος - 19ος αι.”

ΑΘΗΝΑ 1998

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΙΔΙΑΤΡΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ 3, ΚΗΦΙΣΙΑ - 14562 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ.: 8011066 - ΚΙΝ.: 0944 304968

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Ἡ ἀποδοχή τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης
μέσω τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου*

Εἰσαγωγή

Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱατρικὴ γνῶση ἐγνωστοποιεῖτο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο καὶ μὲ τὰ ἐκδιδόμενα τότε ἐντυπα ἱατρικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα κατέχουν τὸ 15% τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀνωτέρω ἐποχῆς¹. Τὰ περισσότερα ἱατρικὰ βιβλία τυπώθηκαν κυρίως στὴ Βιέννη, τὴ Βενετία, τὴν Ἀλλῆ καὶ τὸ Παρίσι, ἐνῶ λίγα στὴν Πέστη, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Λειψία, τὴ Νίζνη, τὴν Κέρκυρα καὶ τὸ Ἰάσιο. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τίς δύο προεπαναστατικὲς δεκαετίες ἐκδόθηκαν τόσα ἱατρικὰ βιβλία ὅσα καὶ κατὰ τὸ δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἐπὶ πλεόν, ὅπως ἔχει δεῖξει ἡ ἔρευνά μας, ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱατρικὴ γνῶση «κυκλοφοροῦσε» στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μὲ τὴν ἐκδοσὴν στὰ ἑλληνικὰ τῶν ἱατρικῶν βιβλίων κατὰ μέσο ὄρο σὲ 6,5 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐκδοσὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἱατρικῶν βιβλίων².

Τρία ἀπὸ τὰ ἱατρικὰ αὐτὰ βιβλία εἶχαν κατατεθεῖ ὡς διδακτορικὲς διατριβές –δύο κατὰ τὸ δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἓνα κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν δύο προεπαναστατικῶν δεκαετιῶν– στοιχεῖο πού δείχνει τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνῶσης, πού γινόταν ἀποδεκτὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ἱατρικὰ βιβλία εἶναι μεταφρασμένα ἀπὸ ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκὰ βιβλία, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι «πρωτότυπα», καὶ τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν ἐκδόθηκαν στίς δύο προεπαναστατικὲς δεκαετίες. Μεταφράζονται κυρίως ἱατρικὰ βιβλία ἀπὸ τὰ ἰταλικά καὶ τὰ γαλλικά καὶ λιγότερα ἀπὸ τὰ λατινικά καὶ τὰ οὐγγρικά. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ βιβλία πού μεταφράσθηκαν στὰ ἑλληνικά ἦταν βιβλία διακεκριμένων εὐρωπαϊῶν ἱατρῶν καὶ κατὰ κανόνα εἶχαν πολλὲς ἐπανεκδόσεις στίς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.

Στὴ συνέχεια παρουσιάζονται τὰ σημαντικώτερα ἱατρικὰ βιβλία τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς, πού ἐκδόθηκαν στὰ ἑλληνικά, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἐκδοσῆς τους.

Τὰ ἱατρικὰ βιβλία

1. Ἀντωνίου Στρατηγοῦ, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτικῆ περὶ τῶν πυρετῶν*,

Βενετία 1743. Είναι μετάφραση από τὰ ἰταλικά τοῦ συγγράμματος τοῦ Ἰωάννου Δομινίκου Σαντορίνου ἀρχιάτρου καὶ ἀνατομικοῦ, τοῦ Giovanni Domenico Santorini (1681-1737), ὀνομαστοῦ καθηγητοῦ ἀνατόμου, ὁ ὁποῖος μεταξύ τῶν ἄλλων περιέγραψε, καὶ φέρει τὸ ὄνομά του, τὸν ἐπικουρικό παγκρεατικό πόρο. Ὁ τίτλος τοῦ ἰταλικοῦ βιβλίου εἶναι *Instruzione intorno alle feбри, Venetia 1734*.

Ὁ λόγιος Ἀντώνιος Στρατηγός (1691;-1758), ὅπως σημειώνει καὶ στὸν πρόλογο του «τῷ φιλομαθεῖ ἀναγιγνώσκοντι εὐ πράττειν», μετέφρασε τὸ βιβλίο αὐτὸ «εἰς τὴν κοινὴν ἀπλῆν γλῶσσαν» γιὰ νὰ ὠφελήσῃ τὸ «Γένος του» σχετικὰ μὲ τὸ σοβαρὸ νοσολογικὸ πρόβλημα τῶν πυρετῶν, πού μάλιστα καὶ τὴν Ἑλλάδα. Μάλιστα, παρατηρεῖ ὅτι «ἀνάμεσα εἰς τόσα ἰατρικὰ βιβλία, ὅπου καθημερινὰ τυπώνονται ἐδῶ καὶ εἰς ἄλλους τόπους, μοῦ ἐφάνη ἀρεστή πολλά καὶ ἀρμόδιος εἰς τὸν σκοπὸν μου ἐκεῖνη ἢ διδασκαλία περὶ τῶν πυρετῶν». Σημειώνει ὅτι παρακινήθηκε «εἰς τέτοιον ἔργον κοινῆς ὠφελείας ἀπὸ τὴν μεγάλην ἐπιθυμίαν πολλῶν εὐγενῶν σπουδαίων», μνημονεύοντας τὸν ἐκ Κεφαλληνίας Ἰωάννη Βαπτιστὴ Χαρθούρη (1722-1801) καὶ τὸ Δόκτορα Γεώργιο Μορμόρη (-1790) «νέων ὄντως μεγίστης προσδοκίας εἰς τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην».

Ἀκόμη, παρατηρεῖ ὅτι στὸ κείμενό του χρησιμοποίησε «πολλὰς ἑλληνικὰς λέξεις καὶ ἄλλοτε ἀκόμη ἰταλικὰς» καὶ τοῦτο διότι ἀναγκάστηκε νὰ τίς μεταχειρισθῇ γιὰ τὴ «μεγάλῃ στενοχωρίᾳ τοῦ ἀπλοῦ ἰδιώματος» καὶ τὴ «συγχισμένη ὀνομασία τῶν παθῶν, τῶν ἰαμάτων καὶ τῶν φυτῶν», ἀπὸ τὴν ἔλλειψη, δηλαδή, ἑλληνικῆς ἰατρικῆς ὀρολογίας. Στὴν ἔκδοσή του, ὁ Στρατηγός προσέθεσε ἀκόμη «τὴν Ἀγγελικὴν σύνθεσιν, τόσον ὠφέλιμον διὰ τοὺς ὀξεῖς πυρετούς», «μίαν βραχεῖαν εἶδησιν τῆς ζυγοστατικῆς καὶ τῶν μέτρων» καθὼς καὶ ἕναν «Κατάλογον τῶν ἐκλεκτοτέρων καὶ ὀλιγώτερον δαπανηρῶν ἰαμάτων». Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ ὅτι ὁ μεταφραστής, στὸ διαφωτιστικὸ του αὐτὸ ἔργο ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὸ χαμηλὸ κόστος τῆς θεραπείας τῶν συμπατριωτῶν του.

2. Αὐγούστου Μαίρη, *Δαβὶδ Σαμουήλ Μαδάϊ, Σύντομος διήγησις περὶ φαρμάκων τινῶν εὐδοκίμων*, Ἀλλῆ 1756²⁴.

Ὁ Σαμούλ Μαδάϊ (Samuel Madai, 1709-1780) ἰατρός, μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἀλλῆς, συγγραφέας πολλῶν ἰατρικῶν βιβλίων, ἐξέδωσε στὰ 1746 σχετικὸ βιβλίο μὲ τὰ φαρμακευτικὰ σκευάσματα τῆς ἐποχῆς, γιὰ τίς διάφορες ἀσθένειες. Τὸ βιβλίο μεταφράσθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὰ γερμανικὰ καὶ ἀντίτυπο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου βρῖσκεται στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης.

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα μεταφράσθηκε ἀπὸ τὰ λατινικά, σὲ πῶ ἀπλῆ γλῶσσα, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀδάμη, *Σύντομος ἐρμηνεία περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ ὠφελείας μερικῶν ἐκλεκτῶν καὶ δοκιμασμένων ἰατρικῶν*, Ἀλλῆ 1756⁵. Τὸ βιβλίο ἐπανεκδόθηκε ἀργότερα στὰ 1772, ἐνῶ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἔκδοσις τοῦ Μαίρη ἐπανεκδόθηκε, μάλιστα, πολὺ ἀργότερα στὰ 1842⁶, στοιχείο πού δείχνει ὅτι ὑπῆρχε ζήτηση γιὰ τὸ βιβλίο μὲ τὰ φαρμακευτικὰ «ἰδιοσκευάσματά» του.

Καί οί δύο εκδόσεις περιέχουν τόν πρόλογο τοῦ Μαδαΐ, γραμμένο στά 1752, ὅπου ἐξηγεῖται ὁ λόγος τῆς ἐκδοσης τοῦ βιβλίου. Μάλιστα τονίζεται ὅτι γιά τίς παθήσεις καί τίς νόσους, πού περιγράφει στό βιβλίο του, εἶναι ἀρκετά τά ἔνδεκα σκευάσματα, γιά τά ὁποῖα γράφει καί τή χρηματική τους ἀξία. Ἀκόμη, σημειώνει πώς ἔχει πολλές συσκευασίες μέ αὐτά τά φάρμακα, μέχρι καί ἀτομικές γιά ταξείδια. Ἐπί πλέον, σημειώνει πώς πρέπει νά προσέχουν τά νοθευμένα φάρμακα, μέ τίς πλαστές βουβλες τοῦ ὀνόματός του, πού μεταχειρίζονται οἱ «πραγματευταί καί παλιγκάπηλοι». Ἐπίσης, καί οἱ δύο ἐκδόσεις περιέχουν στό τέλος τοῦ βιβλίου ἓνα εὔρετήριο μέ τίς ὀνομασίες τῶν νόσων καί τῶν φαρμάκων μέ ἐπεξηγηματικά σχόλια. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει πώς ὁ Μαδαΐ ἐπιμελήθηκε τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου (τοῦ 1752) στήν ἑλληνική γλῶσσα, μετά ἀπό παράκληση δύο γνωστῶν του ἐμπόρων, ἀναφέροντας καί τά ὀνόματά τους, «πραγματευταί τίμοι γένους ἑλληνικοῦ», οἱ ὁποῖοι μάλιστα τοῦ ζήτησαν νά ἐκδοθεῖ καί «εἰς τήν σημερινήν ἤτοι κοινήν τῶν Γραικῶν διάλεκτον» (τήν ἐκδοση τοῦ 1756).

Ἡ ἐκδοση τοῦ Ἰωάννη Ἀδάμη περιέχει καί εἰσαγωγικό κείμενο δεκατεσσάρων σελίδων, ὅπου μάλιστα, σέ ἑπτὰ σελίδες, ἀναφέρεται περιληπτικά στήν Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς. Σημειώνει ὅτι ἡ προηγούμενη ἐκδοση τοῦ βιβλίου (ἡ μετάφραση τοῦ Μαίηρ) ἦταν «εἰς τήν ἀρχαίαν ἑλληνικήν διάλεκτον, ὅπου δέν τήν γροικοῦν ὅλοι» γι' αὐτό τήν «ἔδωσαν εἰς τύπον εἰς ἀπλήν ρωμαϊκῆν φράσιν». Τά ἀναγραφόμενα στό βιβλίο φάρμακα μέ τίς διάφορες συσκευασίες ἀποτελοῦν ἴσως πρόδρομο μορφή τῶν ἰδιοσκευασμάτων, πού στή σύγχρονη ἐποχή ἔχουν πλέον συστηματοποιηθεῖ στήν διακίνηση καί χρήση τῶν φαρμάκων.

3. Θωμᾶ Μανδακάση, *Ὅμοια τῶν ἑλλειπόντων ὁμοίων ἰάματα*, Λειψία 1757⁷. Εἶναι ἡ διδακτορική διατριβή, στά ἑλληνικά καί λατινικά παράλληλα, τοῦ ἐκ Καστορίας ἱατροῦ Θωμᾶ Μανδακάση (1709-1796), ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ Io. Ern. Hebenstreit, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐξέδωσε καί λόγο τοῦ Ἀετίου. Στό βιβλίο τοῦ Μανδακάση γίνεται, γιά πρώτη φορά, ἀναφορά σέ ἔντυπο ἑλληνικό βιβλίο τῶν ἐρυθρῶν αἰμοσφαιρίων τοῦ αἵματος, «τοῖς ἐρυθροῖς τοῦ αἵματος σφαιριδίοις», ὅπως ἔχει δείξει σχετική μελέτη μας⁸. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μανδακάσης ἐπιμελήθηκε καί χρηματοδότησε τήν ἐκδοση τοῦ σημαντικοῦ βιβλίου φυσικῆς τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, τόμ. 2, Λειψία, 1766-1767.

4. Δημητρίου Καρακάση, *Περί τῆς φλεβοτομίας ὡς οὐκ ἀεί ἀναγκαίας ἐν τοῖς ὀξέσιν ἄμα καί κακοῦθεσι πυρετοῖς*, Ἀλλη 17609.

Τό βιβλίο αὐτό εἶναι ἡ διδακτορική διατριβή τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας ἱατροῦ Δημητρίου Καρακάση (1734-1804) πού τήν ἐξέδωσε παράλληλα στά ἑλληνικά καί λατινικά, ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ Andrea Elia Buchner, (1701-

1769), καθηγητού στήν Ἑλλη καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας, συγγραφέα πολλῶν βιβλίων, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ὁ Λινναῖος ἔδωσε τὸ ὄνομά του σὲ ἓνα φυτὸ. Ὁ Καρακάσης καταγράφει τὶς ἀπόψεις του ἐπὶ τῶν ἱατρικῶν θεμάτων καὶ ἀργότερα στὸ βιβλίον του *Ποιημάτια ἱατρικά*, Βιέννη 1795.

Τοῦ διάσημου καὶ πολυγλωσσώτατου ἱατροῦ τῆς Λωζάννης Τισσό (Samuel Andre Tissot, 1728-1797)¹⁰, τοῦ ὁποίου τὰ βιβλία μεταφράσθηκαν σὲ πολλές γλῶσσες καὶ εἶχαν πολλές ἐπανεκδόσεις, τρία βιβλία μεταφράζονται καὶ ἐκδίδονται στὰ ἑλληνικά ἐπὶ μία δεκαετία.

5. [Γεωργίου Βεντότη], *Ἀννανισμοῦ ἐπιτομή, ἣτις περιέχει τὰ διάφορα πάθη καὶ τὰς ἀρρωστίας, ὅπου γεννῶνται ἀπὸ τὰς ἀσελγεῖς καὶ ἀκολάστους ἡδονὰς καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐπάρατον καὶ φθοροποιὸν προᾶξιν τῆς μαλακίας*, Βενετία 1777¹¹.

Μεταφράσθηκε ἀπὸ τὰ γαλλικά στήν «ἡμετέραν ἀπλήν διάλεκτον», ἀπὸ τὸν Γεώργιο Βεντότη (1757-1795), ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ζαβίρα καὶ τὸν Λόγιο Ἑρμῆ¹². Ὁ τίτλος τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου εἶναι: *L' Onanisme ou disertation physique sur la maladies produites par la masturbation...* Lausanne 1760. Γίνεται μνεῖα ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τοῦ ἐμβολιασμοῦ κατὰ τῆς εὐλογιᾶς «τὸ κέντρισμα τῆς εὐλογιᾶς», ὅπως ἀναφέρεται ὁ εὐλογιασμός, γιὰ τὸν ὁποῖο, μάλιστα, ὁ Τισσό εἶχε γράψει καὶ βιβλίον μὲ τίτλο *L' inoculation justifiée*¹³, Lausanne 1754.

6. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εἰς τὸν λαὸν εἰς διαφύλαξιν τῆς σωματικῆς ὑγιείας πάνν ὠφέλιμοι*, Βενετία 1780¹⁴.

Ἐκδόθηκε σὲ δύο τόμους «εἰς τὴν ἀπλήν τῶν Ἑλλήνων φραῖσιν...εἰς κοινὴν ὠφέλειαν», μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ ἰταλικά, ὅπου τὸ βιβλίον τοῦ Τισσό εἶχε πολλές ἐπανεκδόσεις μὲ πρόσφατη, πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, στὰ 1774. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τόμου γίνεται ἀναφορὰ στὶς «αἰτίαις τῶν πλέον συχνῶν ἀρρωστιῶν τοῦ λαοῦ», καταπολεμῶντας ἀρκετὲς δεισιδαιμονίες, πού τότε ἐπικρατοῦσαν. Στὴ συνέχεια, καταχωρίζονται οἱ σύγχρονες ἀπόψεις γιὰ τὶς πιὸ συχνὲς παθήσεις, καθὼς καὶ οἱ τρόποι θεραπείας τους, παραθέτοντας καὶ τὶς διάφορες συνταγὲς τῶν φαρμάκων στὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου.

* Ἀς σημειωθεῖ ὅτι στὸ βιβλίον αὐτὸ καταγράφεται ἡ διαγνωστικὴ μέθοδος τῆς ἐπικρούσεως¹⁵ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀποστήματος στὸν πνεῦμονα, πού εἶχε παρουσιασθεῖ ἀπὸ τὸν Βιεννέζο ἱατρὸ Leopold Auenbrugger (1722-1809) στὸ δημοσίευσμά του *Inventum novum* (Νέα ἀνακάλυψις, 1761). Χαρακτηριστικὰ σημειώνεται ὅτι «ὅπου εἶναι τὸ ἀπόστημα ὁ κτύπος εἶναι ξηρὸς καὶ κουφὸς ὡσάν νὰ ἐκτυπεῖτο ἓνα κομμάτι κρέας, εἰς καιρὸν ὅπου κτυπῶντας εἰς ἄλλο μέρος, ὁ κτύπος δυνατὸς ὡσάν νὰ ἐκτυπεῖτο μία κασσέλα».

Στὸ βιβλίον τοῦ Βεντότη γίνεται ἀναφορὰ στὸν ἐμβολιασμὸ κατὰ τῆς εὐλογιᾶς μὲ τὴν μέθοδο τοῦ εὐλογιασμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἄς σημειωθεῖ, προτάθηκε ἀπὸ

τούς "Έλληνες ιατρούς Ίάκωβο Πυλαρινό και Έμμανουήλ Τιμώνη¹⁶ στίς άρχές του 18ου αϊ.. 'Ακόμη, καταχωρίζεται ειδικό κεφάλαιο κατά τών «κυκλοφόρων ήτοι τζαρλατάνων»¹⁷, πού ήταν άληθινή πληγή έξαπατώντας τόν λαό, μέ άποτέλεσμα νά κινδυνεύει ή ύγεία και ή ζωή του.

7. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον του έν Ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου διαλαμβάνον περί τής τών πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων ύγείας*, Βιέννη 1785¹⁸.

‘Ο έκ Καστοριάς φοιτητής τότε τής Ίατρικής στή Βιέννη Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1751-1816) μετέφρασε άπό τά γαλλικά «εις τήν κοινοτέραν τών νύν Έλλήνων διάλεκτον μετά τινων ύποσημειώσεων» τό βιβλίο του Τισσό *De la sante des gens de lettres*, του όποίου οί τελευταίες τότε, πριν άπό τήν έλληνική, γαλλικές έκδόσεις στή Λωζάννη ήταν κατά τό 1783 και 1784¹⁹. Μάλιστα, τήν έκδοση του βιβλίου τήν άφιέρωσε στον ιατρό τής Βιέννης Conrado Soheer, τόν όποιο μνημονεύει άργότερα στήν «Ίστορία συνοπτική» πού περιέχεται στό βιβλίο του *Διαιτητική*²⁰.

Στό έκ δεκατεσσάρων σελίδων εισαγωγικό κείμενό του «Πρός τόν άναγνώστην» έκτός τών άλλων σημειώνει ότι ό άνθρωπος πρέπει «νά ζητη και τά μέσα τής διατηρήσεως και προφυλάξεως του», όπως είναι «ή άνάγνωσις τών ιατρικών βιβλίων», τά όποια «μάς διδάσκουσι τίνι τρόπω πρέπει νά διαφυλάττωμεν τήν ύγείαν μας». Έπίσης, αναφέρει ότι του «σοφωτάτου Τισσότου τά συγγράμματα ... εις όλας σχεδόν τάς γλώσσας μεταφράσθησαν», γι' αυτό, άν και είχε «μικράν τινά είδησιν τής γαλλικής διαλέκτου» άπεφάσισε νά τό μεταφράσει, προσθέτοντας πώς μετά τό πέρας τής μεταφράσεως τό «έπρόσφερον εις πολλούς άξιολόγους άνδρας, οίτινες ιδόντες αυτό μέ παρεκίνησαν νά τό έκδώσω εις τύπον». Μάλιστα, σημειώνει ότι ένας άπό τούς έμπόρους τής Βιέννης «μέ πάν πολυμαθείας είδος κεκοσμημένος» χρηματοδότησε τήν έκδοση, χωρίς νά τόν μνημονεύει, διότι έπιθυμούσε τήν άνωνυμία του. Στο βιβλίο προσθέτει δεκατέσσερες ύποσημειώσεις και καταχωρίζεται, γιά πρώτη ίσως φορά, ό άνατομικός όρος «προμήκης μυελός» (σελ. 40), όρος πού έχει καθιερωθεί έκτοτε στήν έλληνική ιατρική όρολογία.

8. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ίατρικαί παραινέσεις*, Πέστη 1787²¹.

‘Ο λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1807) στον πρόλογό του παρατηρεί ότι «όλιγώτατα συγγράμματα έχωμεν περί Ίατρικής» και πώς «ταύτην τήν έλλειψιν δλέπων έγώ εις τό γένος μας και ύπό πολλών λίαν παρακινήθεις, ήθέλησα νά κάμω τόν όλίγον τουτόν κόπον, διά νά μεταφράσω τό σοφόν τουτό βιβλιάριον, τό όποιον είναι πόνημα του έξοχωτάτου Ιατρού Ράτζ Σαμουήλ²² του τανυν έν τή 'Ακαδημία τής Πεστας τήν άνατομίαν διδάσκοντος». 'Ακόμη, σημειώνει ότι στό βιβλίο περιέχονται «τά πλέον συνεχέστερα και κοινότερα έσωτερικά πάθη, τά σημεϊα και αί Ιατρείαι αυτών» και ότι ήθελε νά μεταφράσει τά

ὀνόματα τῶν βοτάνων «εἰς τὴν ἀπλὴν μας διάλεκτον ἢ ἔλλειψις ὁμως τῶν ἀπλῶν ὀνομάτων μου ἀναχαίτισε τὴν πρόθεσιν». Γι' αὐτό γράφει τὰ περισσότερα «εἰς τὴν πατρικὴν ἡμῶν διάλεκτον τὴν ἑλληνικὴν», διότι «πάντες οἱ Εὐρωπαϊοὶ Φαρμακοπῶλαι, τὰ πλείονα ἑλληνιστὶ ὀνομάζουσι» καὶ παραθέτοντας ἐπὶ πλέον, στό τέλος τοῦ βιβλίου, «μία ἐξηγήσιν τῶν ὀνομάτων αὐτῶν» μέ 183 ἰατρικῆς συνταγῆς «γραμματεία (ρετζέτας)», ὅπως τίς ἀποκαλεῖ στά ἑλληνικά καὶ λατινικά. Στό τέλος τοῦ βιβλίου προσθέτει καί εὐρετήριο «ἑλληνικῶν ὀνομάτων μετὰ ἐξηγήσεως ἀπλῆς πρὸς κατάληψιν τῶν ἀπλουστέρων».

Καταφέρεται στοὺς «τζαρλατάνους», οἱ ὁποῖοι «ὡς ἄλλοι τινές πίθηκοι, θέλοντες νά μιμηθῶσι τοὺς ὄντως ἰατροὺς, ἐπαγγέλονται καὶ αὐτοὶ ἀναιδῶς καὶ ἀσυνειδότως τὰ τῆς ἰατρικῆς» μέ ἀποτέλεσμα νά γίνονται «τόσον ἐπιζήμιοι καὶ λοιμοὶ εἰς τό δυστυχές γένος μας».

Τό πρωτότυπο βιβλίο στά Οὐγγρικά εἶχε ἐκδοθεῖ ἑννέα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσή, στά 1778, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου²³.

9. [Γεωργίου Ζαβίρα], *Ὀνοματολογία Βοτανικὴ τετράγλωττος*, Πέστη 1787²⁴.

Ὁ Γεώργιος Ζαβίρας στὸν πρόλογό του σημειώνει ὅτι ἐκδίδει «τό μικρὸν Βοτανικὸν ὀνομαστικόν, διὰ ὠφέλειαν τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα ἔραστῶν τοῦ Γένους μας» καὶ πῶς «τοῦτο εἶναι μία ἀρχὴ καὶ πρώτη ἀπόπειρα ὁποῦ ἐγινεν εἰς τό γένος μας περὶ Βοτανικῆς». Ἀναφέρει ὅτι οἱ πολυχρόνιες ἀσθένειες, πού τοῦ «κατηνάλωσαν τό ἥμισυ σχεδόν τῆς ζωῆς» του, ἐγιναν «διδάσκαλοι» στή σύνθεση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Παραθέτει περίπου 700 ὀνόματα βοτάνων στήν ἀρχαία ἑλληνικὴ, νέα ἑλληνικὴ, λατινικὴ καὶ οὐγγρικὴ γλῶσσα μέ σκοπὸ νά γνωρίζουν οἱ ἀναγνώστες του τὰ βότανα, πού τοὺς γράφουν οἱ γιατροὶ στίς συνταγῆς τους καὶ ἔτσι νά εἶναι σέ θέση νά τὰ παρασκευάσουν καὶ μόνοι τους. Γιὰ τὴ συγγραφή τῆς *Ὀνοματολογίας Βοτανικῆς* ὁ Γεώργιος Ζαβίρας χρησιμοποίησε ἀρκετὰ ἔγκυρα εὐρωπαϊκὰ βιβλία, ὅπως ἔχει δείξει στή μελέτη του ὁ Ἄνδρέας Horvath.

Σχετικὰ τώρα μέ τὸν πραγματικὸ συγγραφέα τοῦ βιβλίου, ἢ μέχρι τώρα ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι τό βιβλίο εἶναι ἔργο τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα καὶ ὄχι τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου, ὅπως ἀναγράφεται στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου. Στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*²⁵, ἀναγράφονται τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, ὅπου μεταξύ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ ἡ *Ὀνοματολογία Βοτανικὴ*. Ἐπίσης, ὁ ἴδιος ὁ Γεώργιος Ζαβίρας στό αὐτοβιογραφικὸ του σημείωμα, στό ἔργο του *Νέα Ἑλλάς*²⁶ καταγράφει στά ἔργα του καὶ τὴν *Ὀνοματολογία Βοτανικὴ*. Ἀκόμη πιὸ διεξοδικὰ ἔχει ἀναλύσει τό θέμα ὁ Ἄνδρέας Horvath, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα καὶ ἔκανε τίς σχετικῆς παραβολές μέ τὰ ξένα περὶ Βοτανικῆς βιβλία· καταλήγει πῶς «... αὐτὸς ὁ ἴδιος, καὶ ὄχι ὁ ἀδελφός του, ἀπὸ τὰ 1764 μέχρι 1787 –δηλαδή κατὰ τὴ διάρκεια 23 ἐτῶν– προετοίμαζε τό βιβλίο μέ μεγάλη

κι' εύσυνείδητη επιστημονική εργασία, ώστε μ' όλο τό δίκιο του έβαλε και τούτο τό βιβλίο μεταξύ των δικών του έργων στην αυτοβιογραφία του»²⁷.

10. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Διαιτητική ής προτέτακται και' Ιστορία συνοπτική περί άρχής και προόδου τής 'Ιατρικής επιστήμης και τινων περί αυτήν εύδοκιμησάντων άνδρων, εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραινοσθεισα*, Βιέννη 1794²⁸.

Ό συγγραφέας εξηγεί στον πρόλογό του ότι έγραψε και εξέδωσε τό βιβλίο διότι δέν ύπήρχε παρόμοιο εις την «καθ' ήμας διάλεκτον» και για νά βοηθήσει τό «άγαπητόν» του Γένος. Τό βιβλίο τό άφιερώνει στον διεννέζο Βαρώνο Antoine Stoerck (1731-1803), ό όποίος ήταν ιατρός και φαρμακολόγος, σύμβουλος του άυτοκράτορος, έφορος των ίατρών τής άυστριακής επικράτειας, και ήταν γνωστός ως συγγραφέας των θεραπευτικών δοτάνων, πού εισήγαγε στην θεραπευτική, τά όποία, μάάλιστα, ό Κων. Μιχαήλ μνημονεύει στην 'Ιστορία του (σελ. 134). "Όπως παρατηρεί, τό βιβλίο τό έγραψε sé «άπλουν ύφος» άποφεύγοντας τό «πολλά χυδαίο και συμπερτωδες» ύφος για νά μη φανεί στους άναγνώστες «άηδής και άχαρις».

Στήν εισαγωγή αναφέρεται στην άξία τής «Διαιτητικής» στή «διαφύλαξιν και συντήρησιν τής ύγείας» του άνθρώπου. Στή συνέχεια, στο πρώτο μέρος του βιβλίου του (σελ. 1-136) καταχωρίζεται ή 'Ιστορία τής 'Ιατρικής, ένω στο δεύτερο μέρος (σελ. 137-423) τά «Διαιτητικά παραγγέλματα». Ό Κων. Μιχαήλ κάνει γνωστό στους άναγνώστες ότι συνέλεξε τό ύλικό για τή συγγραφή του βιβλίου του από τους «παλαιούς περικλεείς ίατρούς όσον και από τους νεωτέρους», καθώς και από την δική του ίατρική έμπειρία. Άξίζει όμως νά επισημανθεί ότι ό Άδαμάντιος Κοραής, σ' έπιστολή του στον Άλέξανδρο Βασιλείου στά 1806²⁹, κατηγορεί τον συγγραφέα τής *Διαιτητικής* διότι «τά δύο τρίτα περί τροφών δυνάμεων, επειδή είναι του 'Ιπποκράτους και του Γαληνού, έπρεπε τούτων τά όνόματα νά αναφέρονται συνεχώς» και ότι πολλά τμήματα τά πήρε από την γραμμένη στά λατινικά *Διαιτητική* του Γερμανού καθηγητού A. G. Richter (1742-1812). Μάλιστα, ό Κοραής ανέφερε ότι θά μετέφραζε την *Διαιτητική* του Richter μέ σκοπό νά έβαζε «εις τάς σημειώσεις, τάς μαρτυρίας 'Ιπποκράτους και Γαληνού έλληνιστί (avec un peu de malice) διά νά φανή ή πηγή, όθεν τά έλαβεν ό Richter».

Τό βιβλίο *Διαιτητική* του Κων. Μιχαήλ είναι τό δεύτερο ίατρικό βιβλίο πού είχε άλλες δύο έπανεκδόσεις στή Βενετία από τον Σπ. Βλαντή³⁰, στά 1809 και 1819, χωρίς όμως νά καταχωρίσει τίς ύποσημειώσεις του συγγραφέα, διότι χαρακτηρισήσε «ως μή άναγκαία» τά «όλίγα τινά σημειώματα». Άς σημειωθεί ότι ή 'Ιστορία τής 'Ιατρικής στά 1794 του Κων. Μιχαήλ χαρακτηρίσθηκε ως ή πρώτη 'Ιστορία τής 'Ιατρικής στην έλληνική γλώσσα στή σχετική μελέτη μας³¹.

11. 'Ιωάννη Νικολίδου, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει νά θεραπεύεται τό γαλλικόν πάθος, ή γγονν ή μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794³².

‘Ο συγγραφέας με τό βιβλίο του αυτό κάνει γνωστές στόν έλληνικό χώρο τίς σύγχρονες έπιστημονικές γνώσεις για τήν άφροδισιακή νόσο τήν όνομαζομένη «γαλλικόν πάθος» ή «μαλαφράντζα», σέ «άπλά ρωμαϊκά πρός κοινή ώφέλειαν» και τό βιβλίο του χαρακτηρίζεται ώς ή πρώτη στά έλληνικά άφροδισιολογία.

Στό έκ σαράντα περίπου σελίδων προοίμιον του ό συγγραφέας αναφέρεται στην ιστορία τής μαλαφράντζας, στίς αίτίες πού τόν παρεκίνησαν νά γράψει τό βιβλίο και για τήν αντιμετώπιση τής νόσου, τήν όποία μάλιστα άποκαλεί παγκόσμιον πάθος. Χαρακτηριστικά παρατηρεί πώς για τήν διαφώτιση του λαού δέν είναι «άλλος κανένας και σιγουρότερος και εύκολότερος τρόπος πάρεξ νά εϋγουν εις τό φώς παρόμοια βιβλία». Τονίζει πώς θά πρέπει νά είναι άπλά γραμμένα για νά είναι κατανοητά άπό τούς κοινούς ανθρώπους. ‘Ακόμη έναντιώνεται στους τζαρλατάνους και ίατροκαπήλους και προσθέτει ότι θά πρέπει με τά διαφωτιστικά ίατρικά βιβλία «νά θεατρισθούν οί ψευτιαίς και τά καμώματα τών πομπιωμένων τζαρλατάνων, διά νά τά ίξεύρη ό λαός και νά άποφεύγη τά άτακτα και τζαρλατάνικα ίατρικά όποϋ δίδουν».

Στό πρώτο μέρος του βιβλίου καταχωρίζει κείμενο, μεταφρασμένο άπό τά γερμανικά, με τίτλο «‘Ιατρικοπρακτική διδασκαλία περί του γαλλικου πάθους ήγουν μαλαφράντζας», «αϋξημένη με πολλά αναγκαιότατα και με πολλαίς αξιολογαις προσθήκαις πρός εύκολότεραν χρήσιν». Και όπως έχουμε δείξει σέ σχετική μελέτη μας³³ τό κείμενο τής ‘Ιατρικοπρακτικής διδασκαλίας είναι άπό τό βιβλίο του Anton Stoerck, –έδω άπό τή λατινική μετάφραση– *Praecepta Medico-Practica in usum Chirurgosum castrensiomet ruralium Diuionum Austriacorum*, Βιέννη 1791, τόμ. 2. Στο δεύτερο τόμο ύπάρχει τό κεφάλαιο «De lue Venerea» (δηλ. ή άφροδισιακή λύμη), όπου περιέχονται τό κείμενο και οί συνταγές τών φαρμάκων.

‘Ο ‘Ιωάννης Νικολίδης, άκόμη, προσθέτει (σελ. 202-278) έκτός τών άλλων και «‘Ενα Λεξικάκι κατά άλφάβητον, όποϋ περιέχει και έξηγει άπλά ρωμαϊκά σχεδόν όλα τά όνόματα τών άρρωσειών και μελών του ανθρώπου...» με σκοπό όπως έξηγει «διά νά καταλάβη σωστά τό νόημα ό αναγνώστης, όποϋ δέν έσπούδαξε τά μαθήματα τής ‘Ιατρικής».

12. Κηρύκου Χαιρέτου, *‘Εγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας. Τούτέστιν ή περί ανθρώπους και περί τά άλογα ζώα αίτία του ζην*, Βενετία 1798³⁴.

Στήν άρχή του βιβλίου δημοσιεύεται ή άφιέρωση του συγγραφέως, ό όποιος τονίζει ότι οί ‘Ελληνες νέοι πρέπει «νά τρέξωσι μετά μεγάλης σπουδής όπου εισίν αί Μοϋσαι, αί ‘Ακαδημιαί, οί ‘Αριστοι κατά πάσας τάς ‘Επιστήμας τών Διδασκάλων, διά νά λάβωσι παρ’ αυτών, οίκειφ πόνω τό ποθούμενον τής Σοφίας πολύτιμον και άσυλον θησαύρισμα».

Τό βιβλίο του Κήρ. Χαιρέτη (1756-1841), πού αναφέρεται στην άνατομία και φυσιολογία τών τριών συστημάτων του όργανισμού –άναπνευστικού, πεπτι-

κού και κυκλοφορικού—είχε την αποδοχή αξιολόγων καθηγητών, του Ίωάννη Χαρθούρη (1722-1801), καθηγητή της «Πρακτικής Θεραπείας» στο Τορίνο και Παρίσι, του Μάρκου Χαρθούρη (1731-1808), καθηγητή της Χημείας στην Πάδοβα και του Βικέντιου Μαλακάρνε (V. Malacarne, 1744-1816), καθηγητή της Χειρουργικής στην Πάδοβα. Μάλιστα, όπως σημειώνεται στον πρόλογο, οι καθηγητές αυτοί είχαν συστήσει στον συγγραφέα να το μεταφράσει και να το τυπώσει και στα Ίταλικά. Το *Έγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οἰκονομίας* του Κήρυκου Χαιρέτη περιέχει τις τότε γνώσεις φυσιολογίας τῶν τριῶν συστημάτων, αναπνευστικού, πεπτικού και κυκλοφορικού, και θά πρέπει να θεωρείται, όπως έχουμε υποστηρίξει³⁵, ὡς τὸ πρῶτο «ἐγχειρίδιο φυσιολογίας» στα ἑλληνικά γιὰ τὰ ἀνωτέρω συστήματα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ.

13. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Ὀμιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802³⁶.

Τὸ ἱατρικὸ αὐτὸ βιβλίο τοῦ ἐκ Χίου ἱατροῦ Γ. Χρυσοβελόνη εἶναι μιά συνοπτικὴ μελέτη γιὰ τὸ «νευρικό σύστημα», ὅρος πού μᾶλλον στο βιβλίο αὐτὸ πρωτοχρησιμοποιήθηκε, ὅπως καὶ ὁ ὅρος «συζυγίαι ἐγκεφαλικῶν νεύρων», καὶ οἱ ὅποιοι ἔκτοτε καθιερώθηκαν στὴν ἑλληνικὴ ἱατρικὴ ὀρολογία.

14. Διδασκαλία παραιναιτικὴ περὶ τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος, Βιέννη 1805³⁷.

Ἡ νέα ἐπιστημονικὴ γνώση περὶ χρησιμοποιοῦσεως τοῦ ἐμβολιασμοῦ κατὰ τῆς εὐλογιᾶς, πού ἀνακοινώθηκε στὰ 1798, γίνεται γρήγορα ἀποδεκτὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μάλιστα, ἕξι χρόνια μετὰ τὴν δημοσίευση τῆς ἐργασίας τοῦ Ed. Jenner (1749-1823) γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ δαμαλισμοῦ δημοσιεύεται στὰ ἑλληνικά τὸ βιβλίο *Διδασκαλία παραιναιτικὴ περὶ τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος ... καὶ ἡ κατ' αὐτὴν διατριβὴ τοῦ ἐξοχωτάτου ἱατροφιλοσόφου κυρίου Λουδοβίκου Καρένου*, σημειώνοντας πῶς ἐκδίδεται τὸ βιβλίο «πρὸς κοινήν ὠφέλειαν».

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου καταχωρίζονται οἱ παραινέσεις «λογίου ἀνδρός», ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἱατρός Σοφοκλῆς Οἰκονόμου³⁸, γιὰ νὰ ἐμβολιάσουν ὅλοι οἱ γονεῖς τὰ παιδιά τους μετὰ τὸ σωτήριο ἐμβόλιο τοῦ δαμαλισμοῦ καὶ νὰ τὰ σώσουν ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἀσθένεια τῆς εὐλογιᾶς. Στὸ δεῦτερο μέρος, γίνεται ἀναφορὰ στὸν τρόπο τοῦ ἐμβολιασμοῦ καὶ τὶς ἐκδηλώσεις πού προκαλεῖ τοπικά καὶ γενικά στὸν ὄργανισμό. Καταχωρίζεται ἐπίσης κείμενο τοῦ ἱατροῦ Καρένου (L. Careno, 1766-1810), ἀπὸ τοὺς πρῶτους θιασῶτες τῆς νέας μεθόδου τοῦ δαμαλισμοῦ, ὁ ὅποιος μάλιστα εἶχε μεταφράσει στὰ λατινικά, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀγγλικὴ ἐκδοση, τὴν ἐργασία τοῦ Ed. Jenner, γνωστοποιώντας ἔτσι στὴν Εὐρώπη τὴν νέα μέθοδο τοῦ δαμαλισμοῦ γιὰ τὴν προστασία τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὴν εὐλογιά.

Μάλιστα, γιὰ νὰ πεισθεῖ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης, γιὰ τὴν ὠφέλεια ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἐμβολιασμοῦ μετὰ τὸ ὑγρὸ ἀπὸ τὶς φλύκταινες τῶν ἀγελάδων, δη-

μοσιεύεται και ένας στατιστικός πίνακας με τον αριθμό παιδιών που πέθαναν από εϋλογία στην πόλη της Βιέννης, πριν και μετά την εφαρμογή του δαμαλισμού. Αντικειμενικά πλέον, δείχνεται η σημαντική μείωση των θανάτων παιδιών από την εϋλογία μετά την εφαρμογή, τό 1800, του δαμαλισμού. Ο στατιστικός αυτός πίνακας θα πρέπει να θεωρείται από τους πρώτους ιατρικούς στατιστικούς πίνακες της προεπαναστατικής εποχής³⁹.

15. 'Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810⁴⁰.

Ο ιατροφιλόσοφος 'Αναστάσιος Γεωργιάδης (1773-1853) από τη Φιλιππούπολη, κυκλοφορεί τό πολυσέλιδο βιβλίο του με τίτλο *Αντιπανάκεια, ήτοι περί των αιτιών α τάς νόσους δυσιάτους ή ανιάτους, μή τοιαύτας καθ' έαυτάς ούσας, ως επί τό πολύ απεργάζονται*, όπου σε κάθε σελίδα του βιβλίου παραθέτει πολλές βιβλιογραφικές παραπομπές. Μάλιστα, τονίζει με έμφαση ότι τό κάνει αυτό όχι με σκοπό να φανεί πολυμαθής, αλλά για να τεκμηριώνει τά γραφόμενά του. Στο βιβλίο καταχωρίζονται, ίσως, για πρώτη φορά οι όροι, που έκτοτε καθιερώθηκαν στην έλληνική ιατρική όρολογία: «παθογνωμονικό σημείο», «ουροποιητικό σύστημα», «μυολογία», «νευρολογία», «νοσολογία», δαμαλισμός».

Στό τέλος του βιβλίου παρατίθενται και οι τίτλοι βιβλίων της ευρωπαϊκής ιατρικής έπιστήμης. Συγκεκριμένα αναγράφονται 58 τίτλοι γερμανικών βιβλίων, 40 λατινικών, 13 γαλλικών, 7 άγγλικών, 5 ιταλικών και 23 τίτλοι ελληνικών βιβλίων αρχαίων κυρίως κλασικών ιατρών. Ός εκ τούτου, τό βιβλίο του 'Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, από όσο μέχρι τώρα έχει δείξει ή έρευνά μας, θα πρέπει να θεωρείται ως τό ιατρικό βιβλίο της προεπαναστατικής εποχής με την πιό πολυάριθμο βιβλιογραφία, ή όποια, άς σημειωθεί, είναι της συγχρόνου τότε εποχής.

16. 'Αναστασίου Γεωργιάδου, *Ιατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, Βιέννη 1810⁴¹.

Ο 'Αναστ. Γεωργιάδης μεταφράζει τό βιβλίο του J. D. Metzger, *Medizinisch-Philosophische Anthropologie* (1790), από τά γερμανικά και τό εκδίδει στά 1810 με τον τίτλο *Ιατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, ή όποια μάλιστα παρουσιάστηκε κριτικά στον *Ερμη τό Λόγιο*⁴². Στόν εκ τριάντα δύο σελίδων πρόλογο του, ό Γεωργιάδης αναφέρεται στους κανόνες της μετάφρασης και σημειώνει ότι «ή γλώσσα ήμών ως έστερημένη τεχνών και έπιστημών, ουδέ λέξεις τεχνικάς και έπιστημονικάς έσχει, και χρείας ούσης, πρέπει να δανεισθή αυτάς εκ της μητρής της 'Ελληνικής». Στο βιβλίο καταχωρίζεται και ό ανατομικός όρος του έγκεφάλου «γέφυρα του Βαρολίου».

17. Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου, *Διατριβή περί των έν γένει χολερικών πυρετών*, Παρίσι 1815⁴³.

Ἡ διδακτορική διατριβή τοῦ Ἰωάννου Σεραφεῖμ παρουσιάσθηκε στοὺς καθηγητές τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Παρισιοῦ, ὅπου μεταξύ αὐτῶν ἦταν καὶ οἱ διάσημοι Ph. Pinel (1745-1826) καὶ J. - N. Corvisart (1755-1821). Κυκλοφόρησε στὰ 1815 μὲ τίτλο *Dissertation sur les fièvres bilieuses en général*, καὶ στὴ συνέχεια μεταφράσθηκε στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδο (1790-1867), φοιτητὴ τότε στὴν ἴδια Σχολή. Μάλιστα, σημειώνει στὸν πρόλογό του ὅτι μετέφρασε στὰ ἑλληνικά τὴν ἀξιόλογη αὐτὴ διατριβὴ διότι πολὺ λίγοι γνωρίζουν γαλλικά γιὰ νὰ μάθουν, ὅσα ἐπιστημονικά γράφει ὁ Σεραφεῖμ στὴν διατριβὴ του, γιὰ τοὺς χολερικούς πυρετούς. Ἔτσι, οἱ ἐπιστημονικὲς ἱατρικὲς γνώσεις τὴν ἴδια χρονιά μεταφέρονται στὸν ἑλληνικό χῶρο.

Ὁ Τυπάλδος, ὡστόσο, ἀλευθυνόμενος στὸν ἀναγνώστη παρατηρεῖ, σχετικὰ μὲ τὰ κείμενά του, πὼς δὲν θὰ πρέπει νὰ περιμένει «τὴν κομψότητα νεωτέρων συγγραφέων, καὶ μάλιστα ἐκείνην ἣτις ἀφθονεῖ εἰς τὸν περιφανῆ συγγραφέα τῶν αὐτοσχεδίων στοχασμῶν, τοῦ ὁποῖου ἡ φιλία καὶ αἱ σοφαὶ συμβουλαὶ μοι εἶναι τοσοῦτοι ὠφέλιμοι», ἐννοῶντας, προφανῶς, τὸν ἱατρό Ἀδαμάντιο Κοραῆ.

18. Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου, *Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος διὰ τοῦ ἀλικοῦ ὀξέος*, Βιέννη 1815⁴⁴.

Ὁ Γ.Κ. Τυπάλδος καταχώρισε τὸ κείμενο αὐτὸ στό τέλος τῆς διατριβῆς τοῦ Ἰ. Σεραφεῖμ, «Περὶ χολερικῶν πυρετῶν», πού μετέφρασε στὰ 1815, μὲ σκοπὸ νὰ προσφέρει τίς καινούργιες γνώσεις, γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν μεγάλη μάστιγα τῆς ἐποχῆς, τὴν πανώλη. Μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ θέση τοῦ Γάλλου ὀνομαστοῦ χημικοῦ L.B. Guyton de Morveau, (1737-1816), γιὰ τὴ χρησιμοποίησι τῶν ἀτμῶν, τοῦ «ἀλικοῦ ὀξέος», δηλ. τοῦ ὑδροχλωρικοῦ ὀξέως, ἀπὸ τίς χημικὲς ἀντιδράσεις οὐσιῶν στὴν ἀπολύμανση διαφόρων χώρων καὶ τὴν προστασία ἔτσι ἀπὸ τὴν πανώλη, πού δημοσιεύθηκε, γιὰ πρώτη φορά, στὰ 1773, μὲ τίτλο *Nouveau moyen de purifier une masse d'air infectée*.

Μάλιστα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Τυπάλδος, ἡ μέθοδος αὐτὴ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος ἀπὸ τὰ «μιάσματα» εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στοὺς ἐπιστημονικούς κύκλους μὲ ἀποτέλεσμα «ἅπασαι αἱ σοφαὶ ἔταιρεῖται τῆς Εὐρώπης» ἐξέλεξαν τὸν Guyton de Morveau μέλος τους. Ἔς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Τυπάλδος ὑποστηρίζει τίς θέσεις του μὲ τὴν παράθεση βιβλιογραφικῶν στοιχείων, ὥστε νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ τὰ ὅσα προτείνει.

Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς προφυλακτικῆς αὐτῆς μεθόδου συνιστᾶ, ἐκτός ἀπὸ τὴν «πατρικὴ προτροπή» τοῦ Πατριάρχου, καὶ τὴ βοήθεια τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, τὴν «προσταγὴ τῆς κραταιᾶς Ὀθωμανικῆς αὐλῆς ἵνα γένηται ὁ ἀλικὸς καπνισμὸς γενικὸς εἰς τὰ ἐργαστήρια, εἰς τὰς ἐκκλησίας εἰς τὰς αὐλὰς... καὶ εἰς πάντα τόπον ἐνθα ὑπάρχει ὑποψία μολυσμοῦ».

19. Πέτρου Ἡπήτη, *Λοιμολογία ἢ περί τῆς πανώλης προφυλάξεως καί ἐξολοθρεύσεως αὐτῆς*, Βιέννη 1816⁴⁵.

Ὁ ἰατρός Πέτρος Ἡπήτης (1795-1861) ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ στήν Βιέννη, στά 1816, καί τήν ἴδια χρονιά δημοσίευσε στά ἑλληνικά τό θέμα τῆς διατριβῆς του γιά τήν πανώλη, τῆς ὁποίας οἱ ἐπιδημίες ἦταν συχνές στόν ἑλληνικό χώρο⁴⁶. Μέ συστηματικό τρόπο παρουσιάζει πρῶτα τήν ἱστορία τῆς πανώλης καί στή συνέχεια ἀναφέρεται στήν αἰτία, τίς ἐκδηλώσεις, τή θεραπεία καί τήν πρόληψη. Μάλιστα, παραθέτει καί τά ὀνόματα 664 συγγραφέων, πού εἶχαν γράψει γιά τήν πανώλη, χωρίς ὁμως τούς τίτλους τῶν μελετῶν τους, γιατί, ὅπως παρατηρεῖ, δέν ἤθελε νά γίνει ὀγκῶδες τό βιβλίο του. Στή μελέτη του καταχωρίζονται οἱ τελευταῖες γνώσεις περί πανώλους, πού εἶχαν καί τήν ἔγκριση τῶν καθηγητῶν τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς Βιέννης, καί ἔτσι μεταφέρονται στόν ἑλληνικό χώρο τήν ἴδια χρονιά.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἡπήτης στόν πρόλογό του συνιστᾷ ὅπως «ἡ καθαριότης τοῦ σώματος, τῶν πόλεων καί τῶν χωρίων εἶναι οὐσιωδέστερον ἀπαιτούμενον τῆς ὑγείας» καί ἀπαριθμεῖ τί θά πρέπει νά ἐφαρμόζεται γιά τή δημόσιον ὑγεία. Ἐπίσης, γράφει καί γιά τή σημασία τῆς διατροφῆς τονίζοντας ὅτι «ἡ κακή τροφή προξενεῖ ὄχι ὀλιγωτέρας σηπτικές ἀρρωστίας καί κακοήθεις ἐνδημίας», καταχωρίζοντας, ἴσως γιά πρώτη φορά σέ ἑλληνικό ἔντυπο βιβλίο, καί τήν ὀνομασία «γεώμηλα»⁴⁷, τά ὁποῖα, ὅπως παρατηρεῖ «ἐθεράπευσαν κᾶνποσας πείνας».

20. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἱατρικῆς, τόμος πρῶτος, περιέχον ἐπίτομον Ἱστορίαν τῆς Ἱατρικῆς τέχνης*, Κωνσταντινούπολη, 1818⁴⁸.

Εἶναι βιβλίο σχετικό μέ τήν Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς καί ὁ συγγραφέας του, ἰατρός Σέργιος Ἰωάννου, ὅπως γράφει στόν πρόλογό του (σελ. ε') «ἐρανόσθην τά ἀναγκαῖα» ἀπό διαφόρους συγγραφείς καί ἰδιαίτερα ἀπό τό «ἀξιόλογον σύγγραμμα», τήν ἱστορία τοῦ Black, τήν ὁποία μετάφρασε ἀπό τά ἀγγλικά στά γαλλικά ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, στά 1798⁴⁹.

Ἐπί πλέον, ἀναφέρεται στό σκορβοῦτο, στό ἀφροδισιακό πάθος ἢ «συφιλιτιδα νόσο», ὄρο, πού ἔκτοτε καθιερώνεται στήν ἑλληνική ἱατρική ὀρολογία, στόν ἐμβολιασμό τῆς εὐλογιάς, στόν εὐλογιασμό καί στόν ἐμβολιασμό μέ δαμάλειο λύμφη, τόν δαμαλισμό. Στό τέλος τοῦ βιβλίου γράφει περί «Ἱατρικῆς ὕλης», δηλ. γιά τά φάρμακα πού παρασκευάζονταν ἀπό ὀρυκτές, φυτικές ἢ ζωϊκές ὕλες.

21. Διονύσιος Πύρρος, *Φαρμακοποιῖα Γενική*, Κωνσταντινούπολη 1818⁵⁰.

Ὁ ἰατροφιλόσοφος Διονύσιος Πύρρος (1777-1853) ἐξέδωσε, στά 1818, τό βιβλίο του *Φαρμακοποιῖα Γενική* σημειώνοντας ὅτι εἶναι «ἐκ τῶν πλέον νεωτέρων σοφῶν χημικῶν καί φαρμακοποιῶν συγγραφέων τῆς Εὐρώπης». Τονίζει μάλιστα ἰδιαίτερα ὅτι ἔλαβε στοιχεῖα ἀπό τόν σοφό χημικό Βρουνιατέλο (Luigi

Brugnatelli 1761-1818), Ἰταλό ἰατρό καί χημικό, καθηγητὴ τῆς Χημείας στὴν Παβία, ὅπου ὁ Διονύσιος Πύρρος παρακολούθησε τὰ μαθήματά του καί ἡ Φαρμακοποιία του «ὅταν ἐκδόηκεν εἰς φῶς [δηλ. ἑπτὰ χρόνια πρωτύτερα, στὰ 1811] οἱ Γάλλοι καί τὰ λοιπὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης, εὐθύς τὴν μετάφρασαν, καί τὴν ἔδωκαν εἰς τύπον πρὸς ὠφέλειαν τοῦ γένους αὐτῶν», ὅπως σημειώνει στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενό του» (σελ. ζ').

Γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου του σημειώνει ὅτι «Ἡ Φαρμακοποιία αὕτη στοχάζομαι ὅτι εἶναι ὠφέλιμος καί ἀναγκαία ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἰατροὺς καί φαρμακοποιούς, ἀλλ' ἀκόμη σχεδὸν εἰς κάθε γνωστικὸν ἄνθρωπον, ἐπειδὴ καί μέ αὐτὴν ἔμπορεῖ ὁ καθεὶς νά κατασκευάσῃ σχεδὸν ὅλα τὰ ἱατρικά...» καί συμπληρώνει πῶς «θέλει γίνεῖ πολλά ὠφέλιμος καί εἰς τινὰς δυστυχεῖς ἡμῶν ἀδελφούς, οἱ ὁποῖοι ὑστεροῦμενοι τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαιῶν, δὲν δύνανται νά προσκαλέσωσιν ἰατροὺς πολλοὺς εἰς τὸν οἶκον τους, μήτε τὰ σοδαράς καί ὑπερηφάνους αὐτῶν προσταγὰς νά ἀκούσωσιν» (σελ. ι').

Τὰ ὀνόματα τῶν φαρμακευτικῶν οὐσιῶν ἀναγράφονται ἑλληνικά καί ἰταλικά καί καταχωρίζεται ἓνα «Λεξικόν τῶν πράξεων καί κατασκευῶν τῆς Πρακτικῆς Φαρμακοποιίας» (σελ. ιβ'-κ'), καθὼς καί στὸ τέλος ἓνας πίνακας μέ σχέδια τῶν ὀργάνων πού χρησιμοποιοῦνται στὴν κατασκευὴ τῶν φαρμάκων. Ἡ Φαρμακοποιία τοῦ Πύρρου, ὅπως ἔχουμε ὑποστηρίξει, θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἑλληνικὴ Φαρμακοποιία⁵¹.

22. Σπυρίδωνος Βλαντῆ, Ὑγιεινατάριον, Βενετία 1820⁵².

Ὁ Σπυρίδων Βλαντῆς, (1765-1830), μετέφρασε ἀπὸ τὰ ἰταλικά τὸ βιβλίον «Ὑγιεινατάριον, ἧτοι τέχνη διὰ νά ζῆσῃ ὁ ἄνθρωπος ὑγιῆς καί πολυχρόνιος», μέ πολλές ὑποσημειώσεις ὅπως σημειώνεται στὸν τίτλον τοῦ βιβλίου «ἐρασιθεῶντων ἐκ τοῦ Ἰπποκράτους, Γαληνοῦ, καί Πλουτάρχου καί ἄλλων νεωτέρων ἰατρῶν». Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι ὁ τυπογράφος τοῦ βιβλίου, Μιχαὴλ Γλυκῆς, στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου καταχωρίζει δισέλιδο κείμενο, ὅπου ἀναφέρει ὅτι τὰ «Παραγγέλματα» τὰ ἐξέδωσε «μάλιστα καί μέ τὴν γνώμην τινῶν ἐνταῦθα (δηλ. τῆς Βενετίας) ἐν Ἰατρικῇ περιβλέπτων» μέ τὴν εὐχὴν νά ἀξιωθεῖ νά συνεργήσῃ «εἰς τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλτάτων ὁμογενῶν». Ἀκόμη, σημειώνει ὅτι τὸ βιβλίον τὸ βρῆκε στὰ Ἰταλικά «χωρὶς ὄνομα συγγραφέως, ἂν καί οὗτος ἀπὸ τὴν ἐν σελίδι 69 σημειώσιν, φαίνεται γέννημα μιᾶς τῶν Ἰονικῶν Νήσων». Πράγματι, ὁ συγγραφέας σὲ ὑποσημείωση περὶ τοῦ ἐλαιολάδου παρατηρεῖ πῶς «οἱ συμπατριῶται μου θέλουσι δυσσαρεστηθῆ διότι παραγγέλλω τοσαύτην ἐγκράτειαν ἐλαίου, ἐπειδὴ ἡ τούτου πώλησις προξενεῖ τὰ πλοῦτη των· ἀλλὰ στοχάζομενοι ὅτι προδόλλω ἄλλην χρῆσιν ὠφελιμωτέραν, δὲν πρέπει νά πρᾶπονεθοῦν».

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τρία τμήματα: Περί ψυχῆς, περὶ ἀέρος καί περὶ τροφῶν. Μάλιστα ἀναφέρεται καί στίς πρώτες προσπάθειες μεταγγίσεως τοῦ αἵματος⁵³, ὡς θεραπευτικοῦ μέσου, πού μέ ἀπόφαση, ὁμως, τοῦ Πάπα εἶχαν ἀπαγορευθεῖ τὰ σχετικὰ πειράματα. Ὡστόσο, ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου εὐχε-